

'TOPÒNIMS CONQUERITS I DOCUMENTS QUE CONQUEREIXEN'.

ELS NOMS DE LLOC COM A «FÒSSIL DIRECTOR»
DE LA FEUDALITZACIÓ DEL PIRINEU
(EL PALLARS SOBIRÀ-LA CERDANYA, SEGLES IX-X)

CLARA ARBUÉS, JAUME OLIVER

INTRODUCCIÓ

L'any 995, el monestir de Sant Genís de Bellera va presentar-se a judici contra *illos homines de Salasse* (Salàs) per la possessió d'uns alous. Els jutges van preguntar als de Salàs: *pro qua voce illum tenetis?*, i aquells van contestar: *parentes nostri illos tenuerunt, et post illius obitum ad nobis dimiserunt*. La mateixa pregunta fou feta al representant del monestir, i aquest es limità a mostrar uns privilegis escrits (*nos habemus scripturas anteriores et meliores de tempore domno nostro Lodovico imperatore, et de tempore Regimundo comite qui est condam, et de tempore Isarno comite qui est condam, et Lupone comite qui est condam*). Els jutges decidiren que *quod melius pertinent ipsi alodes ad domum Sancti Genesii per suas scripturas quam ad nullum alium hominem* per una genealogia.

Sobren, ens sembla, gaires comentaris sobre el veritable objectiu de la documentació escrita pirinenca primera. Excepte, tal vegada, destacar la necessitat que tots plegats anem més enllà de la consideració dels textos com a mers «instruments de creació o d'aplicació del dret». Sí, però, quin dret i a qui beneficia? I sobretot, què significa que un lloc, de sobte, es documenti per escrit?

DOCUMENTS QUE CONQUEREIXEN

Des de principis del segle IX, l'actual comarca del Pallars Sobirà, això és, la conca de la Noguera Pallaresa, és integrada en l'imperi carolingi, mitjançant la

seva adscripció als dominis dels comtes de Tolosa. Aquest és el context en què apareixen els primers documents escrits locals. Més concretament, aquests documents escrits primerencs tracten de la reorganització d'unes esglésies de fundació probablement anterior a la conquesta carolíngia, concentrades bàsicament a migdia de la comarca: Sant Vicenç de Gerri (CCIII, doc. 1, a. 807), Sant Esteve de Servàs (doc. 9, a. 833) i Sant Esteve de Perabella (doc. 33, a. 845/846);¹ només Santa Deodata (CCII, a. 860) es troba al rerepaís muntanyenc, i encara al fons mateix de la vall d'Àneu. Durant el primer quart del segle IX, el bisbat d'Urgell procedeix a integrar aquestes esglésies en l'estructura d'una Església de missió encarregada del doble procés d'organització territorial i de cristianització de les poblacions locals (CCIII, pàg. 167; CCII, pàgs. 259-262, a. 814), mitjançant la cessió als bisbats o grans monestirs de districtes més o menys extensos, assentaments i zones per colonitzar, segons un esquema que també es troba en altres zones dels marges de l'Imperi, com a Saxònia (Nitz, 1983, pàgs. 173-174), a Galícia (Portela & Pallares, 1979) o al País Basc (Barrena, 1989). Al Pallars, la integració de les esglésies anteriors es manifestarà, en alguns casos, en el canvi d'advocacions de les esglésies, amb la substitució dels noms de tradició visigòtica per altres més d'acord amb el culte marià impulsat des de la seu d'Urgell, com es veu a la Vall d'Àneu en el cas de l'església de Santa Maria d'Àneu, abans dita Santa Deodata (ACEBU, doc. 2, a. 956/959-970: *que holim vocaverunt locus Sancte Deodate*); de la il·localitzada *ecclesiam Sancte Marie, cuius locum vocitatum Sancte Concorcordie* (id.); i del monestir de Gerri, inicialment dedicat a Sant Vicenç (CCIII, doc. 1, a. 807) i a Santa Maria després d'una butlla papal del 966 (doc. 200).

L'actuació en l'àmbit local, per altra banda, es completa amb l'afermament de l'autoritat episcopal a tota la diòcesi. Així, sengles preceptes de Lluís el Piadós del 835 (CCII, pàg. 282) i de Carles el Calb del 860 (pàg. 286) esmenten les primeres referències als districtes diocesans, dits respectivament «parròquies» (pàgs. 284-285: *parrochias temporibus domini et genitoris nostri ac nostro a se suisque decessoribus habitas, id est, Orgellitanam, Bergitanam, Cerdaniensem, Paleariensem, Anabiensem, Cardosetanam, Terbiensem, Gestabiensem et Ripacorcensem*) i *pagi* (pàgs. 286-288: *Cerdaniensis vero pagi et Libienensis et Bergitanensis, Palariensis quoque atque Ripachurcensis, Gestabiensis atque Cardosensis, Anabiensis ac Tirbiensis et locum Sancte Deodate*). La coincidència

1. Probablement, també es trobaven aquí les, per ara, il·localitzades esglésies de Sant Fructuós (doc. 6, a. 823) i, sobretot, de Sant Pau d'Estanyol (doc. 10, a. 834).

entre les organitzacions episcopal i estatal mostra clarament la col·laboració entre Estat i Església en la integració de la regió pirinenca a l'Imperi. És precisament en aquest context de reorganització política i eclesiàstica alhora que s'esmenten els primers noms de lloc a la conca de la Noguera Pallaresa. S'observarà, però, que a desgrat de l'adscripció teòrica de tota la conca als dominis tolosans, els noms esmentats es concentren en el sector meridional de la comarca, entorn de les esglésies primerenques, mentre aigües amunt de la Noguera només es troben els de l'església de Sant Pere de Pallars (núm.12), del monestir de Sant Vicenç d'Oveix (amb la *villa* pròpia de Somponui; núms.9, 10), i del domini del monestir de Sant Pere de Burgal (núms. 13, 14, 15, 16, 17, 18).² Aquesta situació s'allarga fins al final del primer quart del segle X, quan un canvi polític fonamental es dona en el si de la classe dirigent local.

El canvi, s'ha observat igualment en altres llocs de l'Imperi (Barthélemy, 1988, pàg. 1167; 1992, pàg. 769): el desplaçament del protagonisme polític des de la vella aristocràcia eclesiàstica —i específicament, monàstica— en favor dels incipients feudals laics. Estem en els inicis del govern dels comtes privatis de Pallars, en efecte, que accedeixen al govern sense la sanció reial. El mapa de topònims mostra ara l'arribada dels documents escrits a les valls d'Àneu, on hi ha el precedent del segle IX entorn del Sant Pere de Burgal, i a les fins aleshores indocumentades valls de Cardós i Vallferrera. Després d'un cert titubeig entre 926-950, anys d'afermament del govern comtal, és el temps de l'extensió ràpida i irreversible del domini cap al nord. Al mateix temps, però, s'observa que l'extensió del domini segueix vinculat a l'estructura eclesiàstica. Els castells comtals són excepcionals: Corts (a uns 900 m, i tal vegada d'origen precarolingi; CCIII, doc. 3, a. 817), Peramea (a uns 1.000 m; doc. 108, a. 908; el primer veritablement comtal), i a les altes valls Gilareny (900 m; doc. 200, a. 966) i Llort (1.200 m; doc. 162, a. 950); i la majoria dels topònims documentats després del 925 segueixen trobant-se, com abans, en documents de gestió del domini eclesiàstic o, més específicament, parroquial. Resulta fonamental, en aquest sentit, el llistat de parròquies que apareix en l'acta de consagració i dotació de la Seu d'Urgell (ACEBU, doc. 2), no anterior al tercer quart del segle X (Garsaball, 1993; Oliver,

2. Dins d'aquest domini, només Borén (núm. 16) es troba lluny del monestir; no es pot excloure, de fet, que es tracti d'una mala identificació i que el lloc documentat es trobés més a prop del cenobi i que hagués desaparegut després. La localització dels noms de lloc al sud, per altra banda, sembla contradir la visió tradicional, no mancada de components èpics, d'una conquesta carolíngia duta a terme des del nord, «amb pena i saltant directament els colls de la muntanya pirinenca» (CCIII, pàg. 89).

1998). Parròquies, per altra banda, enteses finalment com el districte adscrit a temples locals dotats amb rendes pròpies i, concretament, amb el delme. Sembla que, tot i tenir la iniciativa política a nivell local, els comtes segueixin utilitzant la via eclesiàstica per estendre el domini a les altes valls,³ en un temps en què, de fet, els bisbes es limiten sovint a consagrar els temples i confirmar-los les dotacions (Oliver, 1995, pàgs. 145-148). Els anys 951-975, el domini s'estén a pràcticament tota la conca de la Noguera Pallaresa, completant-se durant el darrer quart de la mateixa centúria.⁴

Un camí paral·lel al del Pallars semblen seguir els primers esments documentals d'assentaments de la Cerdanya. En aquesta comarca, el mapa dels noms de lloc entre el segle IX i l'any 925 mostra que es documenten en primer lloc els assentaments situats al fons de la vall del Segre; en cap cas, se superen els 1.200m d'altitud. Es tracta majoritàriament, per altra banda, de topònims d'etimologia llatina (Llívia, Ans, Montellà, Talló, Llo, Enforcats) i, en alguns casos, coincidents amb jaciments datats d'època romana (Llívia, Llo). Una altra informació rellevant que ofereix el mapa fa referència a la relació dels assentaments anomenats amb les principals institucions eclesiàstiques: la Seu d'Urgell al sector oriental i el monestir de Cuixà a l'occidental. Es dibuixen així dues zones d'expansió privatives de cada institució, que ja es prefiguren en els diplomes carolingis i són corroborades després pels documents de les respectives col·leccions diplomàtiques. La Cerdanya, en aquest cas, si la comparem amb el cas del Pallars, apareix tota ella com una «alta vall», un lloc per a l'extensió del domini d'esglésies forànies, sense monestirs locals.

En el mapa d'esments dels anys 926-1000,⁵ molt més nombrosos que en el període anterior, apareixen els llocs situats a cotes superiors, arribant fins als

3. Dins d'aquest domini, només Borén (núm. 16) es troba lluny del monestir; no es pot excloure, de fet, que es tracti d'una mala identificació i que el lloc documentat es trobés més a prop del cenobi i que hagués desaparegut després. La localització dels noms de lloc al sud, per altra banda, sembla contradir la visió tradicional, no manca de components èpics, d'una conquesta carolíngia duta a terme des del nord, «amb pena i saltant directament els colls de la muntanya pirinenca» (CCIII, pàg. 89).

4. De fet, el comte Ramon temptà de constituir un bisbat propi, dissolt finalment pels bisbes d'Urgell el 911, i els seus hereus insistiren en el mateix sentit amb la creació del també efímer bisbat d'Ató, fill del mateix comte i, per tant, germà dels primers comtes hereditaris (CCIII, pàgs. 171-177).

5. En la confecció d'aquest mapa s'han assenyalat els noms dels assentaments que apareixen en el «capbreu dels censos de santa Maria de la Seu» (ACEBU, doc.3). Tot i que segons l'editor d'aquest document calgués datar-lo el 839, seguint les argumentacions referents a la cronologia de l'acta de consagració de la Seu (ACEBU, doc. 2), creiem més oportú considerar-lo de finals del segle X.

1500m d'altitud en alguns casos. I, com en el cas del Pallars, durant el tercer quart del segle X, es concentren bona part dels nous topònims i majoritàriament vinculats als primers esments de les esglésies parroquials. A més, encara es pot observar que en el període 926-950 la major part dels topònims documentats són d'arrel llatina, mentre que a la segona meitat del segle ja es tracta de noms de lloc majoritàriament indígenes. Novament, com succeeix al Pallars, tot això coincideix amb l'evolució política: després de l'igualment insegur govern de Miró el Jove, fill de Guifré el Pelós i primer comte local no beneficiari, el govern del comte Sunifred II es tradueix en una activa política d'afermament de la dinastia comtal, seguida pel període del comte Guifré II, un dels «caps de nissagues comtals europees que, en el procés de disgregació del regne franc, amb més fortuna, mercès a la seva força militar i a l'establiment de coherents xarxes de parentiu, han reeixit a constituir veritables principats territorials» (Blasi, 1999).

TOPÒNIMS CONQUERITS

És evident que la feudalització no es produeix sobre el buit i que el Pirineu és ocupat prèviament per unes societats amb llurs pròpies formes d'organització, més o menys transformades pel procés de romanització. J. Coromines ja va veure la concentració extraordinària de topònims d'arrel basca al Pallars Sobirà, alta Val d'Aran, Andorra, l'Alt Urgell i, com a límit occidental la Cerdanya (1965, pàg. 117). Segons aquest autor, un dels darrers refugis de les llengües «bascoïdes» haurien estat les valls de Cardós, Vallferrera i Àneu, les quals, en plena època romànica, presentarien un quadre lingüístic particular, consistent en una simbiosi entre el basc i el llatí, la qual apareixeria reflectida en una toponímia «aux traits phonétiques extrêmement aberrants... mélange de basquisme et de romanisme très arcaïque» (pàg. 121).

Al nostre entendre, les observacions estrictament toponímiques del lingüista prenen més relleu considerant la lògica històrica que regeix l'aparició documental dels noms de lloc d'aquestes comarques. Així, s'observa que l'arribada dels documents a les altes valls coincideix amb la individualització, en els mateixos documents, del «poble dels pallaresos» i del «poble dels cerdans», com a col·lectius designats en funció dels marcs d'enquadrament polític comtals (ACEBU, doc. 2: *plurima vulgus populi Hurgellensium atque Cerdaniensium vel Bergitanensium sive Paliarensium*, a. 956/959-970). Aquesta mateixa coincidència cronològica i espacial entre la concreció dels marcs d'enquadrament polític feudal i dels

col·lectius humans designats en funció d'aquells⁶ també s'observa a la Gipuzkoa primerenca (Barrena, 1989, pàg. 30), mentre J. García Fernández afirma que el fet que els marcs d'enquadrament siguin les valls, com en els casos dels comtats de Pallars i Cerdanya, servia per al «control de sus habitantes para que realizasen el aprovechamiento de los recursos, y pudiesen pagar así rentas y tributos, el mantener el orden y regirlos a través de la administración de la justicia, y el determinar cómo se hacía la explotación integral de todo el territorio» (1992, pàg. 18).

Pel que fa al sector pallarès, Isidor de Sevilla anomena *vascones* els partidaris de Sertori que Pompeu féu baixar del Pirineu per fundar amb ells *Lugdunum Convenarum* (Sant Bertran de Comenge) el segle I aC; els mateixos pobles són anomenats per Jeroni, distingint-los, *vettones*, *arrevaci* i *celtiberi* (Pons, 1994, pàg. 80). Però no s'esmenten els «pallaresos». En canvi, els «cerdans» (i els seus famosos pernils) s'esmenten des del segle I aC (Pons, 1994). La mateixa diferència s'observa en les restes arqueològiques, ja que mentre a la comarca de la Cerdanya n'hi ha des del segle I dC, al Pallars no. En aquest sentit, la «romanització», entesa com la integració de les societats indígenes en estructures polítiques endegades des de l'exterior i en el marc de les quals les seves diversitats internes són liquidades, fou diferent al Pallars que a la Cerdanya. Tanmateix, tot i aquest diferent punt de partida, s'observa que, també en el cas de la Cerdanya, la individualització dels «cerdans» en funció d'un territori polític concret és «medieval»; més precisament, feudal.

Així, tot i que la *Ciritania* s'esmenta aïlladament el segle VII (Pons, 1994) i amb més assiduitat en la documentació carolíngia (CCII), cal esperar al segle X per trobar una identificació territori/col·lectiu humà definitiva, amb l'esment del «poble dels cerdans» equivalent a «poble dels habitants del comtat de Cerdanya», igual que el «poble dels pallaresos» és el «poble dels habitants del comtat de Pallars». És a dir, la romanització, entesa com la desarticulació de les societats indígenes, tot i que en el cas de la Cerdanya⁷ comença abans (en època

6. D. Barthélemy considera, concretament, que el mot *populus* fa referència als membres de la classe dirigent feudal (1990, pàg. 14). No sabem si es pot generalitzar el seu plantejament restrictiu.

7. I no a tot arreu, atès que no hi ha traces arqueològiques més enllà de les trobades a les rodalies de la *civitas* de Llívia. I encara aquestes últimes no permeten constatar amb seguretat una continuïtat orgànica entre l'assentament romà i el medieval. Observeu, per altra banda, que mentre el diploma carolíngi del 860 (vegeu més amunt) distingeix entre els *pagi* «cerdà» (*cerdaniensis*) i «llivienc» (*libienensis*), l'any 982, quan ja existeix el *comitatu* Cerdaniense, les terres del que havia estat *pagus* de Llívia ja es consideren, en els mateixos diplomes reials, *Ceritania* (CCII, pàgs. 166-174).

«romana», en efecte) que al Pallars, en ambdós casos no culmina fins a l'època feudal, durant la qual es produeix la desarticulació definitiva de les societats indígenes pirinenques, extrem al qual es mostren incapaços d'arribar l'estat antic i, encara que tenen una capacitat més gran de fer-ho, les monarquies altmedievals.⁸

La concreció dels *populi* fou un procés indestruïble de la substitució de les llengües indígenes per un llatí que ja havia iniciat la seva particular evolució cap al català. Entre les raons de la substitució d'una llengua, el contacte amb altres llengües és decisiu, ja que, tot i que «per ell mateix no provoca la substitució... sí que pot modificar l'actitud dels parlants cap a la seva llengua quan aquests entren en contacte amb una comunitat més forta, més desenvolupada, econòmicament més rica i, sobretot, culturalment més agressiva» (Junyent, 1995, pàg. 39), a través de la «pèrdua de la independència econòmica, contactes extragrups, exogàmia i pressió de la cultura prestigiada» (pàg. 40); pel que fa concretament al «prestigi» d'una llengua, hom fa referència a la seva associació a un tipus d'economia considerat «superior», a la dominació política, i a religions universals (pàgs. 79-80). Si es donen aquestes condicions, la substitució es pot donar teòricament en el temps de quatre generacions (pàgs. 14, 38). En aquest sentit, qui conegui la capacitat dels incipients feudals per dominar i orientar els processos de treball de les comunitats muntanyenques —procés tot just començat a estudiar (Arbués & Oliver, 1999)—, els mecanismes de destrucció dels vincles de parentiu extens i la seva substitució per la família nuclear endegats per l'Església altmedieval (p.e. Guerreau, 1984, pàgs. 209-217), i la consolidació de l'escriptura en llatí com a forma d'expressió i de fixació legal del domini feudal, veurà que aquests factors poden haver estat també decisius en la desarticulació de les societats muntanyenques anteriors a la feudalització.

La toponímia documentada conté indicis d'aquest «contacte cultural» que, en realitat, devia ser una veritable «topada». Els topònims de Sort (el Pallars Sobirà) i de Suert (l'Alta Ribagorça) semblen provenir d'un mot indígena molt

8. Sobre la diferent capacitat d'intromissió i desarticulació dels estats antics, i del feudalisme en les organitzacions socials, vegeu Barceló (1995). En aquest sentit, no és estranya la dificultat que tradicionalment han trobat els historiadors per localitzar en un territori concret els «cerdans» esmentats en la documentació anterior als segles IX-X. Justament, perquè en aquestes fonts el col·lectiu devia ser reconegut en funció de vincles socials específics i no per la seva adscripció a un territori polític de límits concrets. Sembla que la darrera proposta de localització geogràfica dels «cerdans» es deu a R. Martí (1995), autor que els identifica amb uns *sordones* altoaragonesos; tanmateix, J. Coromines troba aquesta identificació «absolutament impossible» (1995, pàg. 358). Recordem també que ja documentem en època carolíngia assajos de concreció dels diversos districtes pirinenecs, en la forma de *pagi* i *parrochia*, previs a l'aparició dels comtats.